УДК 394.9

А.Н. Рәсүлов,
Р.А. Рәсүлова

ТАТАРЛАР ТӨРКЕСТАН АВТОНОМИЯСЕНДӘ (1917–1918 еллар)

В статье освещаются факторы формирования, развития и ликвидации Туркестанской автономии, деятельность татар в системе управления автономией, формы их материальной и моральной поддержки через национальные общественные организации новому государственному образованию.

Ключевые слова: татарское общество, автономия, Шураи Ислам, «Иттифақ», федерация, Дом свободы, «Жәмияти исламия».

The article describes the factors of formation of Turkestan autonomy, the activity of Tatars in the system of autonomy and their attitude to it. Attention is also drawn to the attitude of the region's Muslims to the Turkestan autonomy.

Keywords: Tatar society, autonomy, Shuroi Islom, Ittifoq, Federation, freedom House, Zhamiyati islomiya.

1917 елгы Февраль революциясе турындагы хәбәрне Россиянең ерак төбәге саналган Төркестанда башта халыктан яшерәләр, һәм ул биредә нибары 3 мартта гына игълан ителә. Соңгы генерал-губернатор А.Н. Куропаткин (1916–1917), Россия императоры Николай II нең тәхеттән ваз кичүе турында Манифест игълан ителгәнче, хакимият кабат торгызылыр дип өметләнә. Төркестанның киң җәмәгатьчелеге һәм зыялылары Февраль революциясен шатланып каршылый. Революция төбәкнең төрки-мөселман халыклары арасында демократик процесслар башлануга өмет уята. Аерым алганда, татарлар Февраль революциясен хуплыйлар һәм илнең төрле төбәкләренә, Вакытлы хөкүмәткә һәм Дәүләт Думасына телеграммалар җибәрәләр. Мәсәлән, Кокандта татар җәмгыяте Вакытлы хөкүмәтне шатланып кабул итә һәм чын күңелдән башлаган эшне тәмамлауларын тели, Казалыдан килгән белдерүдә «без, татарлар, шулай ук сезгә милли һәм дини чикләүләрдән азат итүегез өчен ихлас рәхмәтебезне белдерәбез» [Усманова, 1997, с. 168–169] диелгән.

Февраль революциясеннән соң Төркестанның иҗтимагый-сәяси тормышында милли зыялыларның төрле катлаулары үз хокукларын, сәяси ирекләрне, дәүләт корылышын, мәдәният һәм мәгариф өлкәләрендә реформалар үткәрүне яклап актив чыгыш ясый башлый. Татарлар аеруча актив булулары белән аерылып торалар. Мәсәлән, 1917 елның 14 мартында Ташкентта «Шураи Ислам» җәмгыятенең беренче оештыру җыелышында өстәмә рәвештә 48 җирле халык вәкиле, шул исәптән 13 татар һәм казакъ сайлана. Анда барлыгы 61 кеше исәпләнә. Бу җәмгыять Төркестан мөселманнары арасында

сәяси, фәнни һәм социаль реформалар үткәрү, ил халыклары арасында низагларны һәм каршылыкларны бетерү, аларның бер-берсе белән якынаю мәсьәләләрен күтәреп чыга. «Шураи Ислам» җәмгыяте, үз эшчәнлегенең дәрәҗәсен күтәрү максатында, исемен «Төркестан Шураи Ислам җәмгыяте» дип үзгәртә. Әлеге җәмгыять үз эшчәнлегендә төбәк масштабы белән генә чикләнеп калмый, Үзәк Россиядәге «Алаш», «Иттифак» (җитәкчесе Б. Шәрәф) татар-башкорт җәмгыятьләре белән дә багланышлар урнаштыра [Иттифоқ жамияти]. 1917 елның 4 апрелендә Ташкенттагы рус-татар мәктәбе бинасында узган җыелышта, Төркестанда татар зыялыларының гражданлык статусын күтәрү максаты белән, «Иттифак» җәмгыяте оештырыла [Туркестан в начале..., с. 21–22; Ўзбекистон совет.., б. 24; Абдурашидханов, 2003, б. 43–44].

1917 елның 14 маенда әлеге җәмгыятьнең гомуми җыелышында аның Уставы кабул ителә, шулай ук яшерен тавыш бирү юлы белән Хәйрулла Рәхмәтуллин, Әбдерәшидов, Хәлил Ширинский, Абдуллаҗан Сәфәров, Ибраһим Таһири, Рәхим Ногманов, С. Нуреддин, Сабирҗан Йосыпов, Рәхимҗан Худайбиргәнов, Искәндәр Чанышев, Әбдерәхим Әбдехаликов, Садыйк Габдесаттаров, Кадыйр Булатов, Шәмседдинов, Гази Юнысов һ.б. составында аның җитәкчелеге раслана, барлыгы 21 кеше сайлана.

Төркестанның иҗтимагый-сәяси тормышында татарларның актив катнашуы 1917 елның 26–28 ноябрендә узган Төркестан мөселманнарының чираттан тыш IV корылтаенда да сизелә. Корылтай Төркестан автономиясен игълан иткәннән соң, аның идарә системасына түбәндәгеләр кертелә: Автономия парламенты – Халык Җыелышына татар һәм башкортлардан Ислам Шаһиәхмәтов, Абдулла Дорбисалин, Муса Акчурин, Мостафа Мансуров, Ибраһим Дәүләтшин, Хәлил Ширинский һәм Сабирҗан Йосыпов.

Төркестан автономиясенең Милли җыелышы идарәсе составына Гобәйдулла Хуҗаев, Ташпулат Норбутабәков һәм Мәхмүдхуҗа Бәхбуди белән бергә казакъ Мостафа Чокаев һәм татарлар Муса Акчурин, Ибраһим Дәүләтшин һ.б. керә. Төркестан автономиясе игълан ителү хәтта татар шагыйре Сәгыйть Сүнчәләйне дә битараф калдырмый, аның «Мохтарият кайтавазы» шигыре 1917 елның 16 декабрендә «Олуг Төркестан» газетасында басылып чыга [Турдиев, 1997, с. 179]. Төркестан автономиясе Вакытлы хөкүмәте премьер-министры Ислам Шаһиәхмәтов Төркестан Мөселманнар Советы Үзәк аппараты рәисе дә була [Аъзамхўжаев, 2000, б. 130; Ўзбекистон совет.., б. 53–54]. Шул ук вакытта Абдулла Гайнуллин Төркестан автономиясенең хәрби ведомствосында эшли [Ражабов, Ҳайдаров, 2002, б. 21].

Төркестан автономиясенең эшчәнлеге чыннан да игътибарга лаек. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында Россия империясе хакимияте астында булган төрки-мөселман халыклары арасындагы сәүдә, иҗтимагый-сәяси, мәдәни һәм мәгариф өлкәсенә караган багланышларның үзара аерым

бер якынлыгы күзгә ташлана. Чөнки төрки-мөселман халыкларының тел берлеге, дини бердәмлек, мәдәни якынлыгы аларга бер-берсенә омтылырга һәм хезмәттәшлек урнаштырырга этәргеч була. Шулай ук шунысын да исәпкә алырга кирәк: әлеге төрки-мөселман халыкларының кайберләре йөз еллар буена патша Россиясе хакимияте астында яшәсә, башкалары берничә дистә еллар дәвамында гына сәяси ирекләрен югалткан була. Шул сәбәпле үзбәк, казакъ, татар, кыргыз, башкорт халыклары арасында төрки бердәмлек, бер-берсенә ярдәм итү теләге көчле була. Февраль революциясеннән (1917) соң барлыкка килгән демократик процесслар нәтиҗәсендә бу төрки бердәмлек хисе тагын да алгырак планга күчерелә.

Төркестан автономиясе идарәсе системасында мөһим роль уйнаган дәүләт эшлеклеләре арасында татар халкы вәкиле – Шаһиислам Солтан Шаһиәхмәтов та бар. Ул Оренбургта туса да, «башкорт стипендиаты» буларак, Петербург университетының юридик факультетында укыган һәм аны 1910 елда тәмамлаган. Ул 1916 елдан Кокандта профессиональ юрист булып эшли һәм иҗтимагый эшчәнлек белән шөгыльләнә, «Гайрәт» мәгърифәтчелек җәмгыяте секретаре һәм Төркестандагы «Русские ведомости» газетасы корреспонденты буларак хезмәт куя. Ислам Солтан Шаһиәхмәтов төрки мөселманнарның иҗтимагый-сәяси тормышында, бигрәк тә төрки халыклар арасында милли-территориаль һәм дини-мәдәни автономияләр формалашкан чорда милли-мәдәни автономия тарафдары булган (сәяси карашлары буенча ул – федералист). Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, И.С. Шаһиәхмәтов 1917 елның языннан Бөтенроссия сәяси тормышында да актив катнаша башлый. Аерым алганда, 1917 елның март урталарында, Санкт-Петербургта Бөтенроссия мөселман хәрәкәтендә булу белән бергә, апрель-июнь айларында Төркестан крае мөселманнары шурасы эшендә дә катнаша, Мөселманнарның беренче Бөтентөркестан корылтаенда президент итеп сайлана, ә корылтай карары нәтиҗәләре буенча, 1917 ел ахырында Төркестан крае мөселманнары шурасы рәисе була. Шулай ук 1917 елның июлендә мөселманнарның Казанда узган II Бөтенроссия корылтаена Төркестаннан вәкил итеп җибәрелә, ә июль-августта мөселманнарның Бөтенроссия Милли шурасы эшендә башта секретарь, аннары рәис вазифаларын үти [Акбаров, 2019, б. 235–254].

И.С. Шаһиәхмәтовның югарыда телгә алынган эшчәнлеге аның Россиянең төрки-мөселман халыклары тормышы белән яхшы таныш булуын, шул ук вакытта, юрист һәм мөселман хәрәкәте лидерларының берсе буларак, Төркестандагы социаль-сәяси һәм икътисади вазгыятьтән яхшы хәбәрдарлыгын күрсәтә. И.С. Шаһиәхмәтов яңадан Оештыру җыелышына сайлау кагыйдәләре буенча фикер алышуда актив катнашып, 1917 елның көзендә ул Фирганә өлкәсеннән делегат итеп сайлана. Нәкъ менә 1917 елның көзеннән ул Төркестан федераль автономия алу проектының актив тарафдарына әйләнә. 1917 елның 8–11 сентябрендә узган Төркмәнстан мөселманнарының II корыл-

таенда ул «Төркестан Федерациясе проекты» идеясен Гомумроссия Оештыру җыелышында тикшерү өчен тәкъдим итә. Бу проект Төркестан автономиясенең беренче «конституцион проекты» булып тора һәм 27 статьяны үз эченә ала. Төркестан мөселманнарының II корылтаенда И.С. Шаһиәхмәтов президиум әгъзасы итеп сайлана. Ул шулай ук, сәяси аңны арттыру өчен, Төркестан мөселманнары тормышында массакүләм мәгълүмат чараларын нәтиҗәле куллану максатка ярашлы булыр иде, дигән нәтиҗәгә килә. Чөнки XX гасыр башыннан Төркестанда җирле интеллигенция тормышында матбугат мөһим роль уйный башлый. Газеталарда басылып чыккан мәкаләләрдә теге яки бу дәрәҗәдә төрки-мөселман халыкларының тормышы, көнкүреше, тарихы, икътисади хәле яктыртыла. Мәсәлән, 1917 елның 18 ноябрендә, Төркестан автономиясе игълан ителүгә берничә көн кала, «Олуг Төркестан» газетасында аның «Төркестанның автономиясе һәм икътисади автономиясе» дигән мәкаләсе басыла, автор крайда автоном идарә итү өчен барлык шартларның да җитәрлек булуын нигезли. Ул мөселманнарның 1917 елда узган чираттан тыш IV Бөтентөркестан корылтаенда актив катнаша һәм 28 ноябрьдә оештырылган Төркестан автономиясе Хөкүмәтенең премьер-министры вазифасына билгеләнә. Шулай ук, 1917 елның декабреннән башлап ул Төркестан автономиясе Хөкүмәтенең финанс министры була һәм автономия хөкүмәте аның җитәкчелегендә 30 миллион сумлык заём облигацияләре чыгара һәм әлеге облигацияләрнең 10 миллион сумлык өлешен Коканд банклары каплый. Әйтергә кирәк, бу облигацияләр үз вакытында Төркестан автономиясенең финанс мәсьәләләрен хәл итүдә мөһим роль уйный [Акбаров, 2019, б. 254].

И.С. Шаһиәхмәтов тарафыннан Төркестан мөселманнарының II корылтае өчен әзерләнгән 27 статьядан торган «Төркестан Федерациясе проекты»н автономиягә бару юлында кыю адымнарның берсе дип карарга мөмкин [Мингнаров, 2002, б. 44]. Бу проектта Төркестан крае Җирле һәм милли автономия нигезендә Россия республикасы составына кертелергә, барлык халыклар, ир һәм хатын закон каршында тигез булырга, һәр гражданинга вөҗдан иреге хокукы бирелергә тиеш, дип билгеләнә [Акбаров, 2003, б. 96].

Төркестан автономиясен игълан иткәннән соң, крайның барлык җирле халкы белән беррәттән, татар милләтенең прогрессив карашлы зыялылары да зур энтузиазм белән эшкә тотынган. Әндиҗан шәһәрендә яшәгән татарлар 1917 елның 3–4 декабрендә Төркестан автономиясе бәйрәмен билгеләп үтәләр, шул рәвешле төрки-мөселман халыкларының автономияне үз итүен белдерәләр. Шул ук вакытта, 4 декабрьдә, өлкән буын татарлар гына түгел, ә мәктәп яшендәге балалар да «Иттифак» җәмгыяте бинасында бәйрәм оештыралар. Шулай ук 4 декабрьдә «Иттифак» җәмгыяте әгъзалары, мәктәп укучылары һәм мөселман сугышчылар, бергәләп, иске шәһәргә киләләр, автономия игълан ителү уңаеннан, музыка авазлары астында Әндиҗан татарлары исеменнән җирле халыкны сәламлиләр. Бу вакыйгалар илдә

яшәүче һәм армиядә хезмәт итүче, иҗтимагый-сәяси тормышта актив катнашучы татарларның Төркестанда автономия игълан ителүне бик теләп сәламләве турында сөйли. 1917 елның 25 декабрендә Төркестан мөселманнары шурасы инициативасы белән мөселман солдатлар һәм эшчеләрнең чираттан тыш корылтае үткәрелә. Анда татарлардан Төркестан автономиясе премьер-министры И.С. Шаһиәхмәтов, Үзәк мөселман хәрби шурасы исеменнән Исамәт Гобәйдуллин, мөселман солдатлары исеменнән солдат Акчурин актив катнаша. Үз чиратында, 1917 елның 26 декабрендә Петроградка Төркестан хәрби шурасы рәисе Гариф Клевлеев исеменнән автономияне яклап җибәрелгән телеграммада болай диелгән: «Төркестан халкы бертавыштан Төркестан автономиясе турында игълан итте һәм Төркестанның Оештыру җыелышына ил белән идарә итү ысулын эшләргә тәкъдим кертте. Хәер, руслар һәм европалылар ил халкының нибары 2 процентын гына тәшкил итсәләр дә, Шурага сайланучыларның 33 проценты шушы халык булды. Әмма Россия комиссарлары Төркестан автономиясен юкка чыгару өчен чаралар күрә башлады. Мөселман эшче һәм солдатларның 1 нче корылтае карарлары белән танышканнан соң, идарәне Ташкенттагы Комиссарлар шурасыннан алып Төркестан автономиясе хөкүмәтенә тапшыру турында боерык бирүегезне сорыйм, чөнки Сез Россия Демократик Республикасының иң югары идарә органы булып торасыз. Фикер каршылыклары башланганчы, Төркестан да таркалмаячак» [Мингнаров, 2013, б. 105–111; Андижонда Мухторият...].

Автономия игълан ителү уңаеннан 6 декабрьдә Җәләл-Абад волостеның Хәнабад авылында узган митингта Абдулла Эшон һәм Хөсәен Вәлиди чыгыш ясый һәм халыкка автономиянең оешуын һәм максатларын аңлата [Агзамходжаев, 2006, с. 197]. Төркестан автономиясе хөкүмәте әгъзасы И.С. Шаһиәхмәтов һәм Төркестан татарлары Үзәк аппараты рәисе Кәбир Бәкер өлкәдә яшәүчеләрне автономия игълан ителү уңаеннан сәламлиләр. Алар Төркестан халкын автономиягә матди һәм рухи ярдәм күрсәтергә өндиләр [Ражабов, Ҳайдаров, 2002, б. 23].

Төркестан автономиясе игълан ителеп ике атна узганнан соң, «Олуг Төркестан» газетасында татар шагыйре Сәгыйть Сүнчәләйнең «Мохтарият кайтавазы» шигыре басылып чыга [Мухторият садоси].

1917 елның 10 декабрендә Ташкентта «Иттифак» татар җәмгыятенең гомуми җыелышы була, анда 26–28 ноябрь көннәрендә мөселманнарның Кокандта узган гадәттән тыш IV край корылтаенда тәүге мәртәбә катнашкан Кәбир Бәкер докладының тыңлана. Аннары җәмгыять әгъзалары чыгыш ясый һәм барысы да Төркестан автономиясен шатланып каршылавын белдерә. «Иттифак» җәмгыяте әгъзалары, автономия хөкүмәтен котлап, кулдан килгәнчә матди һәм рухи ярдәм күрсәтергә әзер булуларын җиткереп, 13 декабрьдә махсус милли байрак астында узачак автономия демонстрациясендә катнашырга карар кылалар. Мөселман солдатлар һәм мәктәп укучыларының да демонстра-

циягә җәлеп ителергә тиешлеге турында карар кабул ителә. Солдатларны демонстрациягә җәлеп итү бурычы Хәбибрахман Фәйзи һәм Галисәфәр Сутушовка йөкләнә. Аннары Коканд мөселманнарының чираттан тыш IV корылтаенда Төркестандагы татар җәмгыятьләре вәкилләренең карарлары тикшерелә. Анда татарларның Үзәк бюросы вәкиле Кәбир Бәкер дә катнаша [«Иттифоқ» жамиятининг...].

Автономиянең Вакытлы хөкүмәте 13 декабрьне «Төркестан автономиясенең милли фондына акча җыю көне» дип игълан итә [Аъзамхўжаев, 2000, б. 143]. Автономияне саклап калырга һәм ныгытырга тырышучылар арасында татарлар да күп була.

Коканд татар җәмгыяте әгъзалары да автономиягә яхшы мөнәсәбәттә булуларын беренчеләрдән булып белдерәләр. Акча җыюда Коканд татарларыннан бертуган Гозиннар – 500 әр сум, Садыйк Тазиев, Мөхәммәд Гәрәй Юздинаков, Шәриф Кашаев һәм Нигъмәтулла Мифтаксиддиновлар – 300 әр сум, Латыйф һәм Мөхәммәд Борнашлар – 200 әр сум, Хәмзә Кашаев һәм Гали Рахманкулов – 100 әр сум, Абдулла Мөхәммәдов, Садыйк Хәлилов, Хәсән Крымов, Хафиз Мөхәммәди һәм Кәрим Әбүбәкеров – 25 әр сум, Үзәк татар шурасына барлыгы 2425 сум күләмендә акча җибәрелгән [Ҳўқанд тоторларининг...]. Башка төбәкләрдә дә акча җыю белән татар җәмгыятьләре шөгыльләнгән, бөтен сумма автономия файдасына җибәрелгән.

1917 елның декабрь ае башында Ташкентта Татар җәмгыятьләре шурасы утырышы була. Анда Коканд, Каттакурган, Сәмәрканд, Бохара, Әндиҗан һәм Нәмәнган татар җәмгыятьләре вәкилләре һәм хәрбиләре катнаша. Кәбир Бәкер җитәкчелегендәге шура утырышында Төркестан мөселманнарының чираттан тыш IV корылтаенда (Коканд, 26–28 ноябрь) каралган мәсьәләләр тикшерелә. Башта Кәбир Бәкер Үзәк татар Советы алып барган эш һәм гомуми сәяси хәл турында мәгълүмат бирә. Вазгыятьнең җитдилеген истә тотып, Төркестандагы татар җәмгыятьләренә янә җаваплылык йөкләнәчәге танылá.

1917 елның 30 декабрендә Коканд татарларының «Җәмгыяте исламия» оешмасы әгъзалары утырышы була, анда түбәндәге карарлар кабул ителә:

1. Ирләр мәктәпләрен мәчет һәм мәдрәсәләрдән «Җәмгыяте исламия» карамагына күчерергә.

2. Мәктәп өчен смета төзергә һәм шәһәр Думасыннан акча сорарга.

3. Азык-төлек комитетына – В. Вахитовны, ата-аналар комитетына – И. Төхвәтуллинны, укытучылар берлегенә А. Исамиддиновны вәкилләр итеп сайларга.

4. Мәктәп китапханәсенә китаплар һәм газеталар алу өчен, җәмгыять хисабына 100 сум акча бүлеп бирергә.

5. «Җәмгыяте исламия» президиумы утырышларын атнага бер тапкыр җомга көнне үткәрергә.

1918 елның 17–18 февралендә Автономиянең вакытлы хөкүмәте структурасында үзгәрешләр була. М. Чокаев үз вәкаләтләрен туктату

турындагы карарга килгәннән соң, аның урынына Мәһди Чанышев билгеләнә [Мингнаров, 2000, б. 45].

Әмма акрынлап большевикларга да уңыш елмая башлый. Бу вакытта Ташкенттан Төркестан хәрби комиссары Е.Л. Перфильев җитәкчелегендә кавалерия һәм артиллерия частьләреннән торган 11 эшелон килә. 19 февральдә Төркестан автономиясе бәреп төшерелә һәм канга батырыла, ә Коканд шәһәрендә өч көн буена суеш, талау һәм янгыннар туктамый. Чыганакларга караганда, бу көннәрдә Кокандта 10 000 кеше һәлак булган [Аъзамхўжаев, 2000, б. 148–149].

Шул ук елның февраль-март айларында «Олуг Төркестан» газетасы саннарында «Коканд трагедияләре» дигән исем астында басылган мәкаләләр серияләрендә Кызыл Армия частьләре һәм әрмән дашнаклары тарафыннан Төркестан автономиясенең юк ителүе, шәһәрдәге коточкыч погромнар һәм талаулар объектив рәвештә һәм ачыктан-ачык яктыртыла. Төркестан автономиясенең бәреп төшерелүе түбәндәгечә сурәтләнә: «11 көн үз тормышларын һәм җаннарын кызганмыйча дәвам иткән сугышлардан соң, Төркестан автономиясе солдатлары шәһәрдән чыгып китәргә мәҗбүр булдылар. Рус шәһәре, мөселман шәһәре (Коканд шәһәренең яңа һәм иске өлешләре күздә тотыла. – *Авт.*) атыштан нык зыян күрде. Большевистик хөкүмәт тарафыннан оештырылган көчле артиллерия һөҗүменнән соң, мөселман шәһәре бушап калды. Мөселманнар, нәтиҗәдә, газават игълан итте. Бу хәлләрнең авыр нәтиҗәләргә китерүен аңлап, большевик солдатлар башлыгы Перфильев гаскәрләрне Кокандтан чыгару турында карар кабул итте...» [Туркистон Мухториятининг...].

«Сәгадәт» китап кибете хуҗасы Абдулла Гайнуллинның «Олуг Төркестан» газетасы редакциясенә язган хаты да игътибарга лаек. Аерым алганда, анда: «Коканд тулысынча яндырылган һәм «Гайрәт», «Сәгадәт», «Берлек» һәм «Мәгърифәт» китап кибетләренең исемнәре генә калды. Биналар үзләре юк. Шул сәбәпле безгә адресланган газеталарны бүтән җибәрмәгез. Биредә бу газеталарны укучылар да, аларны сатучылар һәм сатып алучылар да калмады» [Ҳўқанддан мактуб]. Бу чыганактан күренгәнчә, Коканд шәһәренә һәм аның халкына нинди авырлыклар кичерергә туры килә.

Төркестан автономиясе бетерелгәч, большевиклар хөкүмәте Автономия хөкүмәте әгъзаларыннан аяусыз үч ала башлый. Автономия хәрби шурасы рәисе Мәһди Чанышевның язмышы да бик аяныч тәмамлана. Ул Скобелев шәһәрендә большевиклар тарафыннан кулга алына һәм җәзалап үтерелә [Маҳди Чанишев]. Бу вакытта Автономиянең Кокандта булган премьер-министры И.С. Шаһиәхмәтов кызылармиячеләргә әсирлеккә эләгә. Коканд фаҗигалары вакытында танылган сәүдәгәр Абдулла Газинны да большевиклар кулга ала [Абдулла Ғозин].

1918 елның 28 апрелендә Мәскәүдән килгән мөселман комиссары катнашында уздырылган киңәшмә Ташкент татарларының «Иттифак» җәмгыяте Совет хакимияте мәнфәгатьләренә җавап бирми, дигән нәтиҗәгә килә һәм аның урынына «Татар социалистик эшчеләр коми-

теты» оештырыла [Мухтарам тотор...]. Бу очрашу вакытында кемдер Ташкент шәһәре башлыгы янына барып, «Иттифак» җәмгыяте әгъзаларының Төркестанда игълан ителергә тиешле Пролетар автономиягә каршы яшерен җыелыш үткәрүе турында ялган мәгълүмат җиткерә. Шуннан соң егерме казак җыелышка бәреп керә, 15 кеше кулга алына һәм Тупроккургандагы төрмәгә утыртыла. Бу яңалык «Азатлык йорты»нда узган большевиклар җыелышында катнашучы мөселман комиссарларына бик тиз барып ирешә. Шуннан соң комиссар Гариф Клевлеев җаваплылыкны үз өстенә алып, тоткыннарны төрмәдән чыгарта [«Иттифоқ» аъзоларина...].

Большевиклар, Төркестан автономиясен юкка чыгаруда катнашып, үзләренең чын йөзен күрсәтә. Юлбашчылары Ленин һәм Сталин 1917 елның 20 ноябрендә «Россия һәм Шәрыкның барлык мөселман хезмәт ияләренә» мөрәҗәгатендә Төркестан, Идел буе, Кырым, Себер, Кавказ мөселманнарына адресланган мондый юллар бар: «Хәзер сезнең динегез һәм гореф-гадәтләрегез, милли һәм мәдәни учреждениеләрегез ирекле һәм кагылгысыз дип игълан ителәчәк. Иректә һәм ләззәтләнеп үз милли тормышыгызны төзегез. Сез моңа хокуклы» [Ленин, б. 493]. Әмма чынбарлыкта «юлбашчылар» җитәкчелегендәге совет хөкүмәте халыкларның һәртөрле хөр фикерлелегенә, үз язмышларын үзләре билгеләргә омтылуына каршы чыга. 1918 елның 1 июнендә Зәки Вәлиди большевиклар юк иткән Төркестан автономиясенең фаҗигалы язмышына үз карашын белдереп, болай дип яза: «Алар автономиячеләрне кулга алып, аларның күбесен үтерделәр. Бик күп йортларны яндырдылар һәм меңләгән кешене салкын Себергә сөрделәр... Большевиклар үз эшчәнлекләрендә бернинди пычрактан да чирканып тормады». Зәки Вәлиди шулай ук Коканд, Маргилан, Кува һәм башка шәһәрләрдәге ут төртү һәм суешларны ассызыклап үтә, мөселманнарның бу хәлләрдән «сакалларын кырып һәм муеннарына тәре асып кына котыла алуын искәртә» [Ахмет Заки Валиди Тоган, с. 108–109].

Татарларның Төркестан автономиясе өчен көрәштә катнашуы, аларның бу милли хөкүмәткә күрсәткән ярдәме төрки-мөселман халыкларының үзара хезмәттәшлеге һәм ярдәм итешүе турында сөйли. Бәйсезлек һәм ирек өчен көрәштә крайдагы төрки-мөселман халыкларының теләсә кайсы вазгыятьтә иңне-иңгә куярга сәләтле булуын күрсәтә. Башлангыч чорда бу хезмәттәшлек мәдәни-агарту алгарышы юнәлешендә алып барылса, 1917 елның Февраль революциясеннән соң ул сәяси характер ала. Шул ук вакытта татар зыялыларының авыр тормыш шартларында бердәм бәйсез дәүләтчелек өчен төрки кардәшләре белән бергәләп эш итүе төрки халыкларның Төркестан азатлыгы өчен көрәштә берләшүләрен күрсәтә. Бу урында шунысын да әйтеп үтәргә кирәк: соңрак большевиклар, хәйлә һәм мәкерне эшкә җигеп, Төркестанда совет хакимиятен ныгытуга хезмәт итәргә татар зыялыларының (Ю. Ибраһимов, Г. Клевлеев, С. Габдесаттаров, Ю. Алиев һ. б.) зур төркемен туплауга ирешәләр.

Әдәбият

Абдулла Ғозин // Улуғ Туркистон. 1918. 21 март.

Абдурашидханов М. Танланган асарлар. Ташкент: Маънавият, 2003.

Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). Ташкент: Тошкент ислом университети, 2006.

Акбаров Р. Туркистон миллий ташкилотларининг дастурларида миллий масаланинг акс этиши // Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон. Ташкент, 2003. Б. 96.

Акбаров Р.Х. Ислом Султон Шоаҳмедов сиёсий фаолиятига доир айрим мулоҳазалар // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. Фарғона, 2019. Б. 253–254.

Андижонда Мухторият намойиши // Улуғ Туркистон. 1917. 16 дек.

Ахмет Заки Валиди Тоган. Не сочтите за пророчество (на башкирском и русском языках). Уфа: Китап: 1998.

Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. Ташкент: Маънавият, 2000.

«Иттифоқ» аъзоларина тақуф // Улуғ Туркистон. 1918. 30 апр.

Иттифоқ жамияти // Улуғ Туркистон. 1917. 25 апр.

«Иттифоқ» жамиятининг умумий живилиши // Улуғ Туркистон. 1917. 13 дек.

Ленин В.И. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. Ташкент: Ўзбекистон, 1984.

Маҳди Чанишев // Улуғ Туркистон. 1918. 21 март.

Мингнаров А. Туркистонда 1917–1918 йиллардаги миллий сиёсий ташкилотлар (Миллий матбуот материаллари асосида). Ташкент: Маънавият, 2002.

Мингнаров А. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши (1917–1918 йиллар). Ташкент: Истиқлол нури, 2013.

Мингнаров А.Т. Туркистонда миллий озодлик масалалари давр миллий матбуотида (1917 йил февраль – 1918 йил ўрталари): тарих фан. номз. дисс. Ташкент, 2000.

Мухторият садоси // Улуғ Туркистон. 1917. 16 дек.

Муҳтарам тотор қардошлар // Улуғ Туркистон. 1918. 30 апр.

Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 йиллар). Ташкент: Университет, 2002.

Турдиев Ш. Среднеазиатские татары: роль и значение в культурной и политической жизни Туркестана первой четверти XX в. // Ислам в татарском мире: история и современность. Казань, 1997. С. 179.

Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент: Шарқ, 2000.

Туркистон Мухториятининг фожеаси // Улуғ Туркистон. 1918. 26 февр.

Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ташкент: Шарқ, 2000. Б. 53–54.

Усманова Д. Февраль 17-го в телеграммах от мусульманского населения // Гасырлар авазы = Эхо веков. 1997. № 1/2. С. 168–169.

Ҳўқанд тоторларининг ҳимматлари // Улуғ Туркистон. 1917. 24 дек.

Ҳўқанддан мактуб // Улуғ Туркистон. 1918. 6 март.

Рәсүлов Абдулла Нуретдин улы,
тарих фәннәре докторы, Нәмәнган дәүләт университеты профессоры (Үзбәкстан)

Рәсүлова Рислигой Абдулла кызы,
Үзбәкстан милли университеты докторанты (Үзбәкстан)